

Middelalderens Trøndelag

Den kirkelige organisasjon i landsdelen, fylkeskirker, sognekirker, klostre

Av Jørn Sandnes

Navnet Trøndelag brukes i dag som fellesbetegnelse for de to administrative enheter, fylkene Nord- og Sør-Trøndelag, men dette er uhistorisk. I middelalderen var Trøndelag begrenset til bygdene omkring Trondheimsfjorden, omfattet f.eks. ikke Fosen (som tilhørte Nordmøre) eller Namdalen (som var et eget landskap og fylke).

Trøndelag, gno. *prændalog*, der førsteleddet er gen.pl. av folkenavnet *prændr*, betyr egentlig »trøndernes lovområde«. Dette antas å gå tilbake til før rikssamlingstiden ca. år 900, hvilket skulle bety at det her i landsdelen var organisert et lov- og tingfelleskap i en eller annen form alt den gangen, med et felles tingsted for hele området. Dette må enten ha vært Eyrating ved utløpet av Nidelva eller – etter min mening mest sannsynlig – på Frosta, der hovedtingstedet i historisk tid, i kristen middelalder, var (Frostaing).

Et enda eldre navn på området omkring Trondheimsfjorden, var Trondheim, gno. *próndheimr*, der førsteleddet antas å være folkenavnet trønder, gno. *prændr*. En regner med en pres.part.stamme *prónd-*, av verbet *próask*, »trives, vokse, være sterk«. »*Prowendas*« nevnes i det ags. diktet »Widsiþ« fra 600-tallet og må vel være en germansk folkestamme som slo seg ned her i landskapet en gang i århundrene e.Kr. *Landskapsnavn* sms. med det i gårdsnavn vanlige *-heim* er sjeldne, men det fins noen få (som Bøhmen).

Lenger tilbake enn dette inn i det forhistoriske tussemørke skal vi nå ikke prøve å grave oss, men i stedet gå over til forholdene i vår egentlige periode, nemlig kristen middelalder.

Ved inngangen til denne perioden, omkring år 1000, må Trondheim eller Trøndelag, altså området omkring Trondheimsfjorden, ha fått sin seinere kjente inndeling i åtte fylker, nemlig Sparbyggjafylke, Eynafylke, Verdølafylke og Skeynafylke, Stjordølafylke, Strindafylke, Gauldølafylke og Orkdølafylke (fig. 1). Av disse utgjorde de fire første Inntrøndelag, de fire siste Uttrøndelag.

Sagatradisjonen, både i Snorres Heimskringla og andre sagaer, peker ut Trøndalog som et av kjerne-landskapene, for ikke å si selve kjernelandskapet i Norge, slik som i den latinske *Historia Norvegiae*: ... »Throndemia, quae patria principalis est in Norvegiae«. Og Inntrøndelag framheves igjen ofte som tyngdepunktet i Trøndelag. Mange indisier peker i retning av nær sammenheng mellom Trøndelag, særlig Inntrøndelag, og oppsvensk område (arkeologiske forhold som gravskikker, ryggknappspenner, skjeggøkser, storhauger, videre aritmetisk inndeling og annet).

Rikssamlings- og kristningskampene i Norge, som langt på veg er to sider av samme sak, kom i stor utstrekning til å dreie seg om kontrollen over dette landskapet, og Eyratinget hadde en egen status som

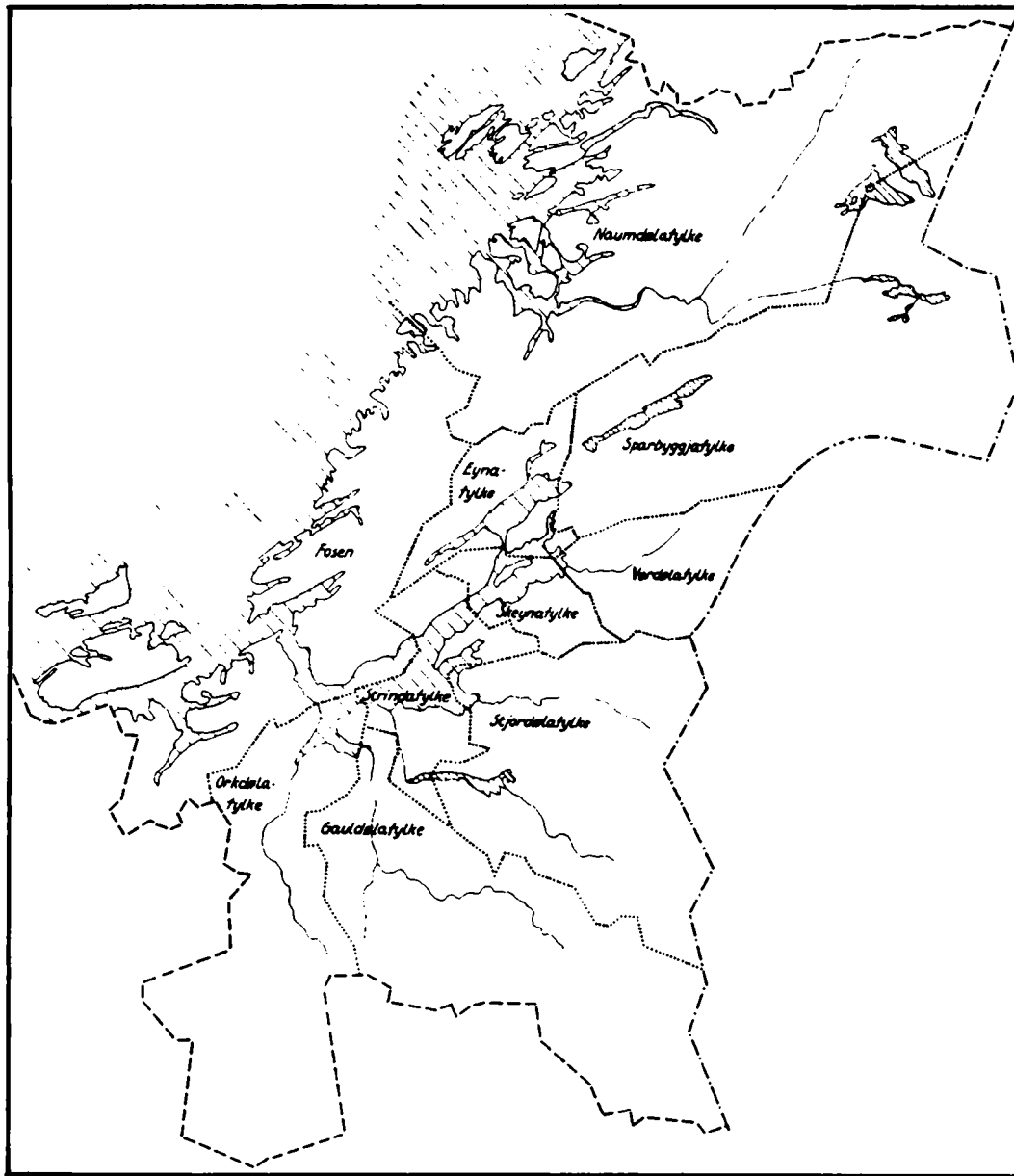

Fig. 1. Fylkesinndelingen i Trøndelag i middelalderen.

hyllingsting for de norske kongene. I forsøket på å erobre Trøndelag tilbake falt Olav Haraldsson på Stiklestad i 1030. I Nidaros ble han gravlagt og ble til landets nasjonalhelgen, St. Olav, som igjen gav grunnlaget for Olavskult, pilgrimsferder, erkesetet 1152-53 og bygging av den for nordiske forhold imponerende Nidaros-domen.

Kampene om Trøndelag på 900-, 1000-tallet kom til å bli spesielt harde og langvarige fordi det her var et så sterkt og velorganisert høvdingsamfunn, med høvdinger eller »konger«, som trolig hadde sitt maktgrunnlag ikke minst i hedensk religion og kultur. Særlig i Inntrøndelag finner vi fylkessentra i tilknytning til store, ruvende gravhauger og/eller kultsentra: Alvishaug, Haug, Sorshaug, Mære, kanskje bygd over den første »konge« eller ættehøvding for fylket. Både Mære i Inntrøndelag og Lade i Utrøndelag må ved overgangen til kristen tid ha vært hedenske kultsentra av spesielt høy rang (1).

Rikssamlings- og kristningsverket til konger som Olav Trygvason og Olav den hellige kom da i stor utstrekning til å dreie seg om å bryte ned høvdingmakt og politisk-judisiell organisasjon forankret i hedensk religion. Byen Trondheim/Nidaros ble trolig grunnlagt som ledd i denne kampen, som et støttepunkt for kongen. Høvdingene ble drept eller kuert. Kristne hovedkirker reiste seg på eller tett ved de gamle, sentrale hedenske kultsentra.

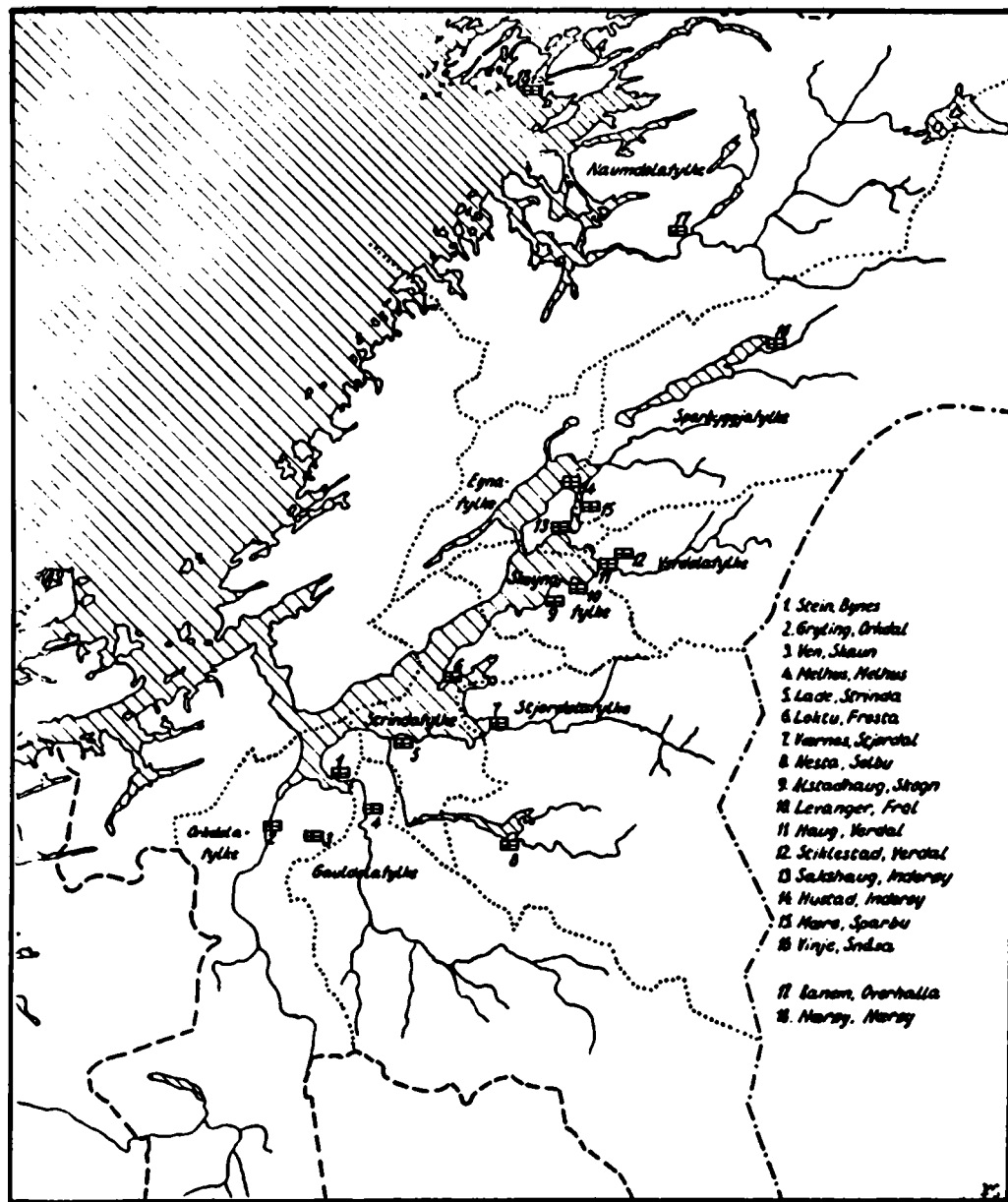
Dette mønsteret er i Trøndelag så regelmessig at jeg på denne bakgrunn har vanskelig får å forstå dem som stiller seg avisende til kultkontinuitet fra heden til kristen tid, men det skal jeg ikke forfølge videre her, bare komme litt tilbake til det helt til slutt. Jeg tror imidlertid at den førkristne bakgrunn jeg nå har risset opp, er ganske avgjørende for å forstå de kirkelige forhold og den kirkelige inndeling i

landskapet i middelalderen, et tema som jeg nå vil gå over til.

En noenlunde fullstendig oversikt over den kirkelige organisasjon, inndeling og kirkeforhold i Trøndelag får vi først i høimiddelalderen, gjennom *landskapslovene*, som stort sett speiler forholdene på 1100-tallet, *Landsloven* fra 1270-åra, *diplomer* og andre skrevne kilder, og selvsagt selve kirke- og klosterbyggingene, og den kunnskap de gir kirkearkeologene.

Den eldste kirkelige organisasjon i Trøndelag knytter etter min mening an til *fylkesinndelingen*, som altså åpenbart er eldre. Konge og biskop må i samarbeid ha gjennomført bygging av »offentlige« kirker, fra først av trolig én hovedkirke i hvert fylke, Sakshaug kirke i Eynafylke, Mære kirke i Sparbyggjafylke osv. De aller første, fra 1000-tallet, har vel vært *trekirker* (jfr. Lidéns utgravninger på Mære), men fra tidlig på 1100-tallet, kanskje i enkelttilfeller slutten av 1000-tallet (Værnes?), er disse blitt erstattet av de første *steinkirker*. I løpet av høgmiddelalderen får vi så i Trøndelag et regelmessig mønster med *to* steinkirker i hvert fylke, dvs. én i hvert halvfylke som de trøndske fylker var inndelt i: Mære i Nedre og Snåsa i Øvre halva av Sparbyggjafylke, Sakshaug og Hustad (opprinnelig en høgendiskirke?) i Eynafylke osv. Disse steinkirkene, eller de eldste delene av dem, fins bevart den dag i dag. Byggingen av dem kan trolig settes i sammenheng med en forskrift i den eldre Frostatingsloven, som kan oversettes slik til nyere språk: »*Om bygging av fylkeskirker*. Bøndene skal la alle menn i fylket bygge fylkeskirke og ha den bygd innen tolv måneder eller også bøte 15 merker til biskopen om den er av tre. Men om noen menn vil bygge av stein og noen ikke, da skal de råde som vil det beste og er de skjønnsomste« (2).

Fig. 2. Fylkeskirker i Trondelag i middelalderen.

Selv om det på denne måten ble to »offentlige« steinkirker i hvert fylke (fig. 2), er det ikke tvil om at én av dem peker seg ut som selve hovedkirken, og da trolig den som konge og biskop fikk bygd i den første tid etter kristningen. For Mære kirke i Sparbyggjafylke har vi direkte vitnesbyrd om dette i et diplom fra 1278 (3). Erkebiskop Jon viser her til at stopen ved kirken var falt ned året før og påbyr at Mære kirke, for å greie arbeidet med gjenreisningen, på ny skal oppbære halvparten av inntektene til alle kirkene i Øvre halva av Sparbyggjafylke, slik som det var før, selv om kirken nå i noen tid ikke hadde fått disse inntektene.

Dette viser at Mære kirke i eldre tid hadde vært hovedkirke for *hele* fylket og mottatt tiende og andre inntømster fra hele fylket.

På denne måten kan en si at *fylkene* i prinsippet også var de eldste kirkesogn her, et spørsmål jeg snart skal komme tilbake til.

Hovedkirkene som Mære, Sakshaug, Haug, Alstahaug osv. ble bygd på gårder som i høgmiddelalderen var *krongods*, som påvist av Nils Hallan (4), noe som ytterligere understreker kongens rolle i denne fasen av kirkebyggingen. Kongen lot kirkene bygge på kongsgårder og la ut den nødvendige grunn til bygning og kirkegård, kanskje også en prestegård. Men det er uvisst om kongen ut over dette la jordegods til disse eldste kirkene, eller om dette i alt vesentlig kom til seinere. Helst trolig det siste.

Erik Gunnes og Sverre Bagge har for øvrig argumentert for at kong Sverres strid med kirken sist på 1100-tallet for en stor del sprang ut av kongens syn på disse fylkeskirkene som en slags kongelige egenkirker, nettopp fordi de var reist som offentlige kirker på kongens grunn.

Sogneinndelingen i Norden i middelalderen er

som kjent et mye omdiskutert tema i nordisk forskning, med en rekke interessante problemstillinger som:

Knyttet de eldste kristne sogn an til førkristne kulturelle enheter?

Bygde de på nyere, verdslige territoriale enheter?

Eller var sognene selvokste enheter, med utgangspunkt i naturvokste bygder eller bygdelag?

I en ruvende dr.avhandling fra Uppsala i 1990 (5) har den svenske navneforskeren Stefan Brink gjennomgått disse problemene. Han kommer til at det nok har vært store regionale forskjeller innen Skandinavia m.h.t. spørsmålene, likeså i spørsmålet om opphavet til selve sognenavnet.

Den tradisjonelle oppfatning når det gjelder sognenavnene, er at de aller fleste av disse går tilbake på gårdsnavn (Sakshaug sogn). For Norge har således Magnus Olsen kommet til at bare ca. 100 av de ca. 950 middelalderske sognenavn *ikke* er gårdsnavn. Stefan Brink har imidlertid vist at det i hvert fall i Nord-Skandinavia er en vesentlig større andel av sognenavnene som ikke er gårdsnavn, men bygdenavn eller navn på eldre samlingssteder. Dette kan også ha betydning for vurderingen av hvordan sogn og sogneinndeling ble til.

Selv har jeg en oppfatning som i hovedsak faller sammen med Brinks. En gjennomgåelse jeg har gjort av de norske sognenavn fra middelalderen, viser at ca. 250 av de ca. 950 navn *ikke* er gårdsnavn, men det er mange ganger svært vanskelig å avgjøre spørsmålet (f.eks. Nærøy, Tretten).

I de nåværende Nord- og Sør-Trøndelag fylker har det i middelalderen vært ca. 110 sogn. Ca. tretti av disse har navn som ikke er gårdsnavn (bygdenavn, øynavn o.l.).

Når det gjelder sognedannelsen, ser jeg altså for

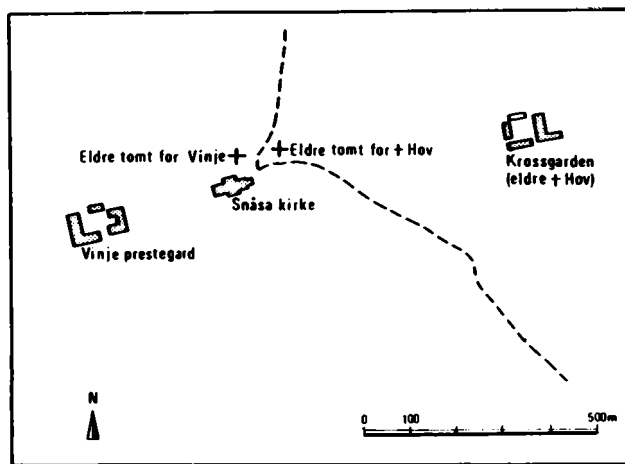

Fig. 3. Kirke, prestegård og nabogård Hov/Krossgarden i Snåsa, Nord-Trøndelag. Etter Festskrift til Alfred Jakobsen, Trondheim 1987.

meg at de aller eldste »sogn« i Trøndelag var fylkene, i neste omgang trolig halvfylkene, med hovedkirker vanligvis bygd på førkristne kult- og samlingsplasser. Det er riktignok uvisst om disse ble *kalt* sogn. Sverre Bagge (6) mener som Taranger at fylker med fylkeskirker og sogn med sognekirker i Frostatingsloven var forskjellige ting, men jeg kan ikke se at dette er en nødvendig slutning.

I neste fase, fra midten av 1100-tallet, utover til ca. 1350, må det ha blitt bygd en god del kirker i landsdelen, dels av stormenn eller høvdinger, dels, og kanskje vanligst, av bøndene i et bygdelag. Omkring disse såkalte høgendeskirker dannet det seg etter hvert av praktiske grunner egne sogn. Slik utviklet det seg til det system av ca. 110 kirkesogn i de nåværende Nord- og Sør-Trøndelag fylker. Alle kirkerne fikk etter hvert tillagt seg en god del jordegods, mest spredte eiendomsparter, gjennom testamenter, gaver, bøter o.a. Av dette oppebar kirkene årlig land-

skyld, i tillegg til tiende og andre ytelser fra bøndene i sognet.

Kirketettheten var stor, spesielt i de sentrale gamle trønderbygdene, omkring år 1300. Men så kom den store pesten, Svartedauen i 1349, fulgt av flere pestbølger i de følgende tiår. Som for landet ellers førte senmiddelalderkrisen til at over halvparten av alle gårdene ble lagt øde og at folketallet trolig gikk tilsvarende sterkt tilbake, i Trøndelag sannsynligvis til under halvparten av hva det hadde vært før 1350.

Også for kirkeorganisasjonen fikk dette avgjørende betydning. Et stort antall mindre kirker ble nedlagt, da det hverken var befolkningsgrunnlag eller økonomi til å holde dem vedlike. Dette skjedde gradvis. Den endelige, offisielle nedlegging skjedde i mange tilfeller gjennom den såkalte trondhjemske reformas av 1589. Vi kjenner f.eks. tre nedlagte kirker i Skogn, fire-fem i Verdalen.

I sammenheng med det som her er nevnt, kom også en reorganisering eller sanering som bestod i at en rekke mindre kirker og sogn ble lagt inn under presten ved en hovedkirke. Dermed får vi systemet med *prestegjeld*, som omfatter et hovedsogn og ofte flere annekssogn, som på Inderøy, hvor Inderøy prestegjeld på 1500-tallet bestod av Sakshaug hovedsogn og Salberg (eller Røra), Hustad og Ulven annekssogn.

I tillegg til kirker og sogn på landsbygda i Trøndelag, kom bykirkene i Trondheim eller Nidaros, minst 10-12 omkring år 1300, selvsagt med Olavskirken eller domkirken som den klart største, praktfulleste og viktigste. Viktig må den også ha vært på den måten at den dannet forbilde for og gav fagfolk til arbeidet med de steinkirker som ble oppført på landsbygda i senromansk og gotisk tid, slike som Værnes, Sakshaug, Mære o.fl.

La meg her også nevne at Nidaros erkebispedømme omfattet hele det nordenfjelske Norge, fra Stad og nordover til Vardø, pluss Jämtland-Härjedalen og de aller nordligste bygder i Østerdalen.

Jeg skal også ta med noe om *klostrene* i Trøndelag. Dette er imidlertid et tema jeg har arbeidet *lite* med, og jeg vil stort sett innskrenke meg til å gi noen få, leksikalske opplysninger:

Til sammen er det kjent åtte klostre fra Trøndelag i middelalderen, nemlig:

Nidarholm (*Munkholmen*) kloster (benediktiner-), visstnok grunnlagt kort etter år 1100, etter tradisjonen av lendmannen Sigurd Ullstreng fra Viggja.

Elgeseter (regulære augustinermunke), like ved, nå i, Trondheim, grunnlagt sist på 1100tallet.

Bakke nonnekloster, også like ved, nå i, Trondheim, grunnlagt før 1150.

Reins nonnekloster i Rissa, grunnlagt ca. 1230 av Skule Bårdsson, som selv var av den kjente stormannsætten fra Rein.

Tautra kloster på Frosta, cistercienserkloster grunnlagt i 1207 av munke fra Lyse ved Bergen. Men dette klosteret avløste etter alt å dømme et eldre kloster av samme orden, *Munkeby* i Skogn, som det ellers er kjent svært lite om.

I byen *Nidaros* kom det endelig i høimiddelalderen et dominikaner- og et franciskanerkloster, som det også foreligger få opplysninger om.

Av de trøndske klostre eller klosterkirkene tilknyttet dem er det i dag bare Tautra, Munkeby, Rein og Munkholmen det er synlige og tilgjengelige spor etter.

Fra reformasjonstiden eller kort etter er bevart jordebøker over godset som lå til Munkholmen, Elgeseter, Bakke, Rein og Tautra. Det siste, som hadde minst jordegods, satt ved reformasjonen med ca. 150

jordeiendomsparter på til sammen ca. 160 spann smør, dvs. ca. 2500 kg smør i årlig leie. Jordegods-samlingen viser to geografiske tyngdepunkter, ett i Frosta – Åsen, et annet i Skogn. Dette er et av de viktigste indisiene på at Tautra kloster da det ble grunnlagt, inkorporerte det jordegodset som tidligere lå til Munkeby kloster. Reinsklosterets godsmasse utgjorde ved reformasjonen ca. 225 spann, Bakke kloster hadde ca. 315.

Abbedene i Tautra kloster spilte i høg- og seinmiddelalderen flere ganger en viktig rolle i kirkepolitikken i landet. Et par av abbedene ble på 1200-tallet valgt eller foreslått til erkebiskoper. I ettetid er dette likevel blitt helt overskygget av den drastisk negative publisitet den siste abbed, Mathias Henriksson, skaffet klosteret omkring 1520-1530. Hans fromhet lot nok meget tilbake å ønske, og han bidro på en utmerket måte til å bygge opp den senere velkjente myten om de usedelige og fordervede munkene. Samtidige kilder forteller at han forsømt klosteret og gudstjenesten, sloss med sine munke så blodet fløt, overfalt klosterets bønder osv. Det er imidlertid ingen holdepunkter for å anta at abbed Mathias var representativ for tidens klostergeistlighet.

Avslutningsvis vil jeg gjerne framheve at Trøndelags kirker og klostre fra middelalderen utvilsomt må by på mange spennende oppgaver for kirkearkeologer. Spesielt vil jeg trekke fram den problematikken jeg flere ganger har streift, spørsmålet om kontinuitet eller brudd ved overgangen fra hedendom til kristendom. I samarbeid mellom arkeologer, historikere og navneforskere må det her være mulig å gi viktige bidrag til den stadig pågående diskusjon om kultkontinuitet.

Jeg tror Trøndelag er et av de aller mest velegnede

områder for å komme videre med disse problemene. Her vil jeg vise til den gjengitte kartskissen fra Snåsa i Inntrøndelag, der steinkirke nr. 2 i Sparbyggjafylke (ved siden av Mære) stod.

Her ser vi Snåsa eller Vinje kirke, med prestegården Vinje og den nærmeste nabogården Krossgården (merk navnet), som ennå på 1500-tallet bar navnet *Hov* og som da stod tett inntil kirken.

Dette tilfellet, slik som også Mære, Alstahaug, Sakshaug og flere, peker klart i retning av kultkontinuitet, med kristen kirke reist på stedet for hedensk kultplass.

Noter

1. Magnus Olsen: *Ætlegård og helligdom*. Oslo 1926. Hans-Emil Lidén: From Pagan Sanctuary to Christian Church. The Excavation of Mære Church in Trøndelag. *Norwegian Archeological Review* 2, 1969.
2. *Norges gamle Love*, bd. 1, udg. av R. Keyser og P.A. Munch. Christiania 1846, s. 133.
3. *Diplomatarium Norvegicum*, bd. II. Christiania 1851, nr. 18.
4. Nils Hallan: Det eldste krongodset i Trøndelag. (Norsk) *Historisk Tidsskrift* bd. 37, 1954, s. 241-265.
5. Stefan Brink: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell inndelning i Norden*. Uppsala 1990.
6. Sverre Bagge: *Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319*. Oslo-Bergen-Tromsø 1976, s. 37.